

ظهور سلجوقیان در تاریخ ایران بمنزله یکی از نهضت‌های عظیم سیاسی در تجدید حیات کشور ایران بشمار میرود ، زیرا در زمان سلطنت شهریاران بانام و نشان‌همین سلسله است که وحدت ملی و حاکمیت اداری برقرار گردید و برای مدت مدیدی بساط حکومت‌های محلی و ملوک‌الطوایفی از گوشه و کنار کشور رخت بر بست .

درچنین دوران تاریخی است که پادشاهان سلجوقی توانستند حوزه متصرفات خود را از شر مداخلات نابجای خلفای بغداد رهائی دهند .

از اهم اقدامات اساسی دوران سلجوقیان باید در مرتبه اول

شاهکاری از بهسازی

اوایل قرن ششم هجری

یا

مسجد جامع کبیر قره‌وین

بسم نصرت‌الله مشکونی

انتخاب زبان پارسی را بعنوان زبان رسمی دربار ایران دانست، وهم چنین تجدید آداب و سنن و تمدن عمومی دوره درخشان ساسانیان است.

بدیهی است اتخاذ چنین روش سیاسی و فرهنگی موجب رونق زبان پارسی را در سراسر ایران فراهم ساخت و طولی نکشید که با ظهور شاعران سخن سنج و دانشمندان نامی آن عصر نگارش کتب و تدوین دواوین و رسائل فراوان برگنجیه گرانبهای علم و ادب ایرانی افزوده گشت.

هم در این دوره است که آثار تاریخی فراوانی که حاکی از غریزه صنعتی و هنرمندی معماران ایرانی آن روزگار است توأم با انواع تزئینات و آرایشهای گوناگون خیره کننده بوجود آمد. مجموعه این تجلیات ذوقی که معرف مکتب خاص و درخشانده صنایع دوران این سلسله بشمار میرود (اکنون کم و بیشی از آن آثار ارزنده در گوشه و کنار این کشور باستانی پابرجای مانده و از دست تظاول ایام هم جانی بدر برده اند) بمنزله ذخایر گرانبهای درعالم هنر و صنعت ایران معرفی شده اند. در نتیجه بررسی و تفحصات علمی که در باب شناسائی آثار معماری این دوره بعمل آمده و میآید، آثار فراوانی که معرف معماری دوره سلجوقی و خصوصیات ممتاز آن میباشد شناخته شده.

بدیهی است هر قدر بردایره معلومات و آشنائی علاقمندان بصنایع ظریفه این دوره افزوده میشود، این نکته بیشتر و بهتر بوضوح میرسد، سلسله ای که قریب يك قرن و نیم (۴۲۹-۵۵۲ هجری - ۱۰۳۸ - ۱۱۵۷ میلادی) بر کشوری که از آسیای مرکزی تا دریای مدیترانه حکومت و سلطنت میکرده اند چه خدماتی بزرگ در تجدید حیات هنری و صنعتی ایران و جهان آنروز نموده اند، با آنکه آثار باقیمانده کنونی دوره سلجوقی در خاک ایران بمنزله قطره ای از دریای بیکران هنر هستند، معذک نمونه های متعددی از شاهکارهای هنری آن دوره نصیب تاریخ صنایع باستانی و اسلامی ما شده است، که بطور کلی این موارد گرانبهای تاریخی و ملی شامل اسناد کم نظیری از مبانی معماری و نشان دهنده اصول فنی ساختمانی و استحکام زیبایی میباشد. اینک برای آشنا شدن بخصوصیات متمازه معماری و هنر تزیینی این دوره بتاریخچه و امتیازات صنعتی یکی از مشهورترین و زیباترین ابنیه دوران سلجوقیان که

(۲)

خوشبختانه تاحد زیادی از تجاوز طبیعت و تخریب محفوظ و مصون مانده ،
 و در عداد شاهکارها و در گرانبهای از ذخائر و اماکن مقدس این کشور است و
 بنام مسجد جامع کبیر قزوین شهرت دارد میپردازیم :

از جمله آثار بس دلربا و جذاب یادگار گرانبهای از دوره فرمانروائی
 سلجوقیان (قرن ششم هجری و دوازدهم میلادی) نصیب شهر قزوین گردیده
 است . این بنا که در حال حاضر بنام مسجد جامع کبیر قزوین نامیده میشود
 شامل : جلوخان و سردر و راهرو و مدخل و صحن وسیع و بصورت مساجد
 چهار ایوانی ساخته شده است .

برای اینکه در شرح این جامع عظیم رعایت ترتیب و تقدم زمانی ساختمانهای
 مختلف آن شود لذا در این مقاله مقدمتاً از شرح تاریخچه قدیمترین آثار
 تاریخی آن شروع و بعصر حاضر ختم میکنیم .

قدیمترین بنائی که امروزه در مجموعه ابنیه مسجد جامع باقی مانده است
 بنای محقر گنبدداری است که متصل بدهلیز ورودی مسجد میباشد ، این
 بنای ساده که ساختمان آن جز مشتی خشت خام بزرگ و گل و لای بیش نیست
 و بنام گنبد هارونی یا طاق هارونی نامیده میشود ، اصل بنای آن را بدوره پیش
 از اسلام نسبت میدهند و شهرت بر این است که این مسجد از بناهای زمان
 هارون الرشید خلیفه عباسی (۱۷۰-۱۹۴ هجری ۷۸۶-۸۰۹ میلادی) میباشد
 که در دوره اسلام شالوده مسجد را بر بنیان آتشکده زمان ساسانی نهاده اند
 و از نظر معماری چهارطاقی و آتشکده را تبدیل بطاق و مسجد نموده اند .

در اینکه این نظریه تا چه حد در تبدیل و تغییر شکل آتشکده چهارطاقی
 بمسجد هارونی با حقیقت تاریخی و صنعتی صدق مینماید ، معلوم نیست ، لیکن
 از بررسی و تعمق در هیأت ساختمانی طاق و گنبد این نکته تاحدی روشن است
 که اصل بنا متعلق بدوره پیش از اسلام و شاید اوائل دوره ساسانی باشد ، زیرا
 در نتیجه تبعیاتی که از ناحیه معماران و باستان شناسان درباره تاریخ ساختمان
 این قبیل ابنیه پیش از اسلام اوائل دوران اسلامی بعمل آمده است این فرضیه
 تاحدی به ثبوت رسیده که اساس معماری اسلامی تقلیدی از اصول و طرح
 عهد ساسانی و پیش از آن بوده است ، بطوریکه برخی از باستان شناسان و

ایران شناسان معتقدند که ساختمان طاق و ستون شبستان های مساجد اولیه اسلامی بر روی استخوان بندی و بقایای قصور و چهار طاقی آتشکده های دوره ساسانی ساخته و پرداخته شده است.^۱ از جمله آتشکده های که در زمان اسلام تبدیل به مساجد گردیده باید نام آتشکده ساسانی قلعه ایزد خواست فارس که در اوائل قرن نهم هجری تبدیل به مسجد شده است و همچنین مسجد سنگی کنونی ایچ اصطهبانات که در اصل ساختمان آن معبدی بوده است و دیگر مسجد سنگی دارابگرد که در قرن هفتم هجری، و زمان اتابک ابوبکر سعد بن زنگی (۶۲۰-۶۵۸ هجری) جانشین چهارطاقی ساسانی شده است، برده شود.

از اینیه مشهور و معروف تاریخی ایران که بنا بحکایت کتیبه های منظوم آن عنوان معبد راداشته و اساس ساختمان اسلامی آن بر روی چهارطاقی استوار گردیده است، نیز بنای مشهور تاریخی مصلی یزد میباشد. این اثر ممتاز اسلامی کنونی از لحاظ ترکیب ساختمانی شباهت کاملی با بنای آتشکده کنونی فیروزآباد فارس دارد. نکته مهم و شایان دقتی که در کتیبه مصلی کنونی باقی مانده ذکر کلمه معبد در دو بیت زیر است:

دولت عباس شاه باد که در عهد او میکده ها شد خراب معبدها شد بنا
بود مصلی ز اصل ساخته جد او گشت ز تعمیر وی شادروان بنا
همچنین در کتیبه سردر شرقی که بخط ثلث برزمینه کاشی معرق لاجوردی خوانده میشود:

قد تمت عمارة المعبد المصلی و إعادة المصلی بمیامن سلطنة اعدل
الخواقین..... المشهور بمیرک بیک شربتدار شاهی فی سنه ۹۵۸ هجری کتبه
عبد الوهاب بن.....^۲

۱- کتاب تاریخ صنایع ایران تألیف دکتر کریستی ویلسن ترجمه عبداله فریار صفحه

۱۳۵ - چاپخانه بروخیم - تهران ۱۳۱۷

۲ - بدرستی که پایای یافت عمارت معبد بزرگ و به میمنت سلطنت عادل ترین پادشاهان... مشهور به میرک بیک شربتدار شاهی در سال ۹۵۸ هجری نوشته عبدالوهاب فرزندان...

پرو مشكاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کلمه معبد برای بار دوم در این بنا تکرار شده است و این مطلب میرساند که تبدیل و تغییر شکل ساختمانهای آتشکده و چهارطاقی که در برخی موارد بنام معبد نیز خوانده شده و میشود، از اوائل دوره اسلام در ایران آغاز گردیده است.

دومین قسمت بنای مسجد که از لحاظ تاریخ و زمان ساختمان باید بعد از طاق هارونی نامبرده شود، بنای گنبد آجری دوره سلجوقی و شبستان بی نظیر آن است که در اعداد یکی از شاهکارهای هنری آندوره و نمونه جالب و ارزنده ای از مجموعه صنایع ظریفه جاودانی مکتب معماری و تزئینی دوران پادشاهی ملکشاه سلجوقی و اوائل قرن ششم هجری است.

این گنبد عظیم که سپس در ادوار بعد با روکشی از کاشی نقره زینت یافته است شامل شبستان گرانبهایی است که از نظر دستداران هنرهای اسلامی در حکم آیتی از زیبایی و دری از درر شاهوار تاریخ صنایع ایران میباشد. گنبد سلجوقی مسجد از نظر تناسب شکل و شیب ملایم با اینکه دوپوشه است (منظور از دوپوشه یکی پوشش جدار خارجی گنبد است و دیگر جدار داخلی که سقف شبستان را تشکیل میدهد و با اصطلاح معماری کنونی گنبد زیرین و گنبد زیرین خوانده میشود) در زمره ابنیه ای بشمار میرود که حاوی مشخصات و نمونه کامل معماری دوره سلجوقی و از لحاظ ساختمانی مانند آرامگاه سلطان سنجر در مرو و بنای مدرسه خارجرد^۱ خراسان (حدود سال ۶۶۰ هجری) که در زمان نظام الملک وزیر ساخته شده است، میباشد^۲

۱ - خواجه نظام الملک وزیر (۴۱۰ - ۴۸۵ هجری) که بنام خواجه بزرگ رسید - الوزراء نامیده می شود بدون شك در عداد مشهورترین وزرای ایرانی بعد از اسلام است چه علاوه بر کاردانی و حسن اداره امور مردی نیکوسیرت بود و از خود آثار خیریه بسیار بجا گذاشت و در غالب بلاد اسلام آنروزی باحداث و انشاء مساجد و مدارس و بیمارستانها اقدام کرد از جمله در طوس و هرات و بغداد و کربلا و اصفهان ابنیه مهمی از خود بیادگار گذارد که از اهم آن ها باید نام مدارس نظامیه بغداد و سایر نقاط برده شود.

نقل از کتاب تاریخ سلاجقه تصغویه تألیف نگارنده ص ۹۴ - تهران - کتابخانه ابن سینا - ۱۳۴۳

۲ - در نزدیک مرز ایران و افغانستان.

ساختمان این گنبد عظیم آجری بر روی چهار پایه قرار دارد و نیمه طاقهای زیبایی در چهار گوشه داخلی طاق ساخته شده که در نتیجه فشار و سنگینی گنبد بطور متساوی بر روی چهار پایه و دیوارهای آن تقسیم میشود. همچنین برای حفاظت گنبد در چهار گوشه بدنه آجری آن پشتیماانهای مثلثی شکل ایجاد گردیده که مانع تزلزل و تولید شکاف در بنیان بنا شود، در حدفاصل بین جدار خارجی گنبد و سقف شبستان که پوشش اول و دوم قرار دارد فواصل تعبیه شده که در این فواصل جدولهای آجری تعبیه شده است. بدین منظور که فشار پوشش زیرین گنبد را با نهایت دقت و محاسبات ریاضی بر روی جداول آجری استوار ساخته اند، و برای اینکه حفاظ و نقاط اتکائی برای پوشش زیرین گنبد را با نهایت دقت و محاسبات ریاضی بر روی جدولهای آجری استوار ساخته اند و برای اینکه حفاظ و نقاط اتکائی برای پوشش زیرین فراهم گردد در اینجا معمار بنا کوشش نموده است که فشار وارده از جدولهای درون خالی فضای گنبد را حتی الامکان بر روی پایه دیوار های قطور آجری ونیم گنبدی- های طاق شبستان با تناسب و مقیاس دقیقی وارد سازد. رعایت همین نکته دقیق و تیزبینی و عاقبت اندیشی سازندگان این گنبد و شبستان وسیع موجب شده است که گنبد عظیم سلجوقی با وزن سنگین آن در مقایسه با سایر گنبد- های دوره سلجوقی (مانند گنبد مسجد گلپایگان و گنبد مسجد جامع اصفهان) کمتر دوچار خرابی و شکست و شکاف گردد دیوار های داخلی شبستان زیر گنبد مزین بیک سلسله طرحهای هلالی و تزئینات متنوع، و نقوش مختلف هندسی، و نوار های مارپیچی شکل، و حواشی شاخ و برگ با حالات خاص میباشد، و بالاخص زیبایی و جذابیت نقش انواع و اقسام برگهای آن از موضوعات بسیار قابل دقت در این بنای جاودانی است، و این خود میرساند که هنرمندان و گچ کاران و نقاشان چیره دست در نتیجه تعصبات مذهبی تا چه حد توانسته اند در تکمیل زیبایی و تسخیر بینندگان در این بنا آثار سحرانوک انگلستان خویش را در خلال نقوش گچبری بمعرض انظار جهانیان گذارند.

در متن این تزئینات و نقوش گچبری که با آرایش های گوناگون تزئین یافته است اختلاط قطعات کاشیهای کوچک لوزی شکل که از نمونه های قدیم زینت

کاشیکاری بشمار میرود جلوه درخشنده‌ای بزبانی این شبستان بخشیده است. از طرف دیگر مجموعه خطوط کتیبه‌های تاریخی آن که بانواع و اقسام خطوط رایج آن زمان از خط کوفی ریحانی و گل‌دار و خط ثلث و رقا و طغری گچبری و حکاکی شده است چنان در تکمیل و شهرت این گنجینه هنری تأثیر و دخالت نموده است که هم اکنون با اینکه قریب نه قرن از تاریخ نقوش آن میگذرد اصالت آن محفوظ مانده و در حکم مستندترین و دایع هنری و معرف رسم و روش کتابت این خطوط و آئین حاشیه سازی توأم با نقش و نگار میباشد.

تنظیم سطور و مقیاس متناسب حروف و انواع حکاکی و سطر بندی که برای جاودان ساختن متن کتیبه‌های تاریخی در داخل نوارهای مارپیچی شکل و گل و بوته‌های متن کتیبه منظور و بکار برده شده است حاکی از نهایت قدرت و مهارت و استادی کارگران و نقاشان قلم بدست این بنا میباشد که توانسته‌اند بامشتمی گچ بقدرت خداداده چنان هنرنمایی از خود بیادگار گذارند که هنوز هم پس از گذشت قریب هزار سال آثار شکفت انگیز هنری آنان با طراوت خاصی جلب نظر دوستداران جمال و کمال را بنماید.

حروف کتیبه‌های شبستان یا بهم پیوسته‌اند و یا به برک و غنچه زمینه گلداز ختم میشوند. زیبایی و تنوع نقش و نگار متن این کتیبه‌ها بقدری است که هر بیننده را مسحور و دوچار حیرت میسازد و در عین حال بروان پاک هنرمند سازندگان آن تعظیم و تجلیل می‌نماید.

در درون شبستان چهار رشته کتیبه بخطوط مختلف چنانکه گذشت گچبری شده است که هر کدام از کتیبه‌ها از لحاظ هنر حسن خط و زیبایی ارزش و مقام خاصی دارند. مفاد هر کدام از این کتیبه‌ها مختلف بوده و بطور کلی شامل آیات قرآنی و تاریخچه ساختمان شبستان و رقیات و قضایه و مصارف و متعلقات آن است.^۱

۱- این مسجد و شبستان در تاریخ یازدهم دیماه ۱۳۱۰ خورشیدی به شماره ۱۲۱ در فهرست

آثار غیر منقول تاریخی به ثبت رسیده است.

۱- کتیبه شمالی شبستان که درون نوار مارپیچی شکل و حاشیه‌ای بخط نسخ کجیبری شده است، شامل تاریخ ساختمان شبستان و گنبد بروزگار پادشاهی محمد بن ملک‌شاه سلجوقی (۴۹۸-۵۱۱ هجری) و بدست ابومنصور خمارتاش بن عبدالله العمادی است، و بهمین جهت است که این شبستان و گنبد بنام خمارتاش بانی آن که رقیباتی هم برای اداره امور مسجد و حفظ آبادی و عمران آن وقف نموده است شهرت دارد. اینک متن قسمتی از این کتیبه تاریخی که مورد استفاده و استناد است در زیر نقل میشود:

« بسم الله الرحمن الرحيم . . . فی ایام دولة الملك العادل السلطان المعظم مالك العرب والعجم عماد الدنيا والدين ابي شجاع محمد بن ملكشاه . . . و قد اجري الله تعالى ذلك على يد الامير الموفق لمرضاة الافعال ابومنصور خمارتاش ابن عبدالله العمادی اتباع المرزاة . . . فی مدة سبع سنين اوله شهر سنة سبع و خمسمائه و آخرها سنة اربع و عشر و خمسمائه . . . و الآخرة . »^۱

بطوریکه از مفاد تاریخ کتیبه مذکور بدست می‌آید ساختمان گنبد و شبستان آن در زمان ابي شجاع محمد بن ملک‌شاه^۲ بدست ابومنصور خمارتاش بن عبدالله العمادی که از بزرگان دوران این شهریار سلجوقی بوده

۱- بنام خداوند بخشنده مهربان . . . در زمان سلطنت پادشاه دادگر و بزرگ عرب و عجم پایه دین و دنیا ابوشجاع محمد بن ملک‌شاه . . . که خداوند بزرگ او را پادشاه نیک دهد، بدست امیر موفق نیکوکار، ابومنصور خمارتاش عبدالله بن عمادی، در سال ۵۰۷ شروع شده و در سال ۵۱۴ هجری در مدت هفت سال پایان یافت.

۲- در مجموعه مسکوکات موزه ایران باستان و دوران سلجوقیان در روی یکی از سکه‌های این شهریار سلجوقی بخط کوفی چنین ضرب شده است:

الله طرف روی سکه :

السلطان المعظم
غیاث الدنيا والدين
ابو شجاع

لا اله الا الله پشت سکه :

محمد رسول الله
الامام المستظهر بالله
ضرب نیشابور

پرو مشكاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

است در طی مدت هفت سال که تاریخ آغاز آن ۵۰۷ هجری و پایان آن سال ۵۱۴ هجری است پایان رسیده است .

۲- کتیبه دیگری بخط نسخ دایر بر وقف و واگذاری قنای مشهور به خمارتاش (قنای خمارتاش در حال حاضر هم در صحن مسجد جاری است و آب آن وقف و مورد استفاده قسمتی از اهالی و ساکنین اطراف مسجد جامع میباشد) در جهت غربی شبستان کجبری شده است . متن این کتیبه هم از لحاظ آشنائی بر تاریخ ساختمان گنبد و شبستان و طرز بهره برداری از آب قنای قوی خمارتاش دارای نکات مهم اجتماعی و تاریخی است، لیکن در این مقاله فقط قسمتی از آغاز و پایان کتیبه که مورد استفاده نگارنده است و سندی بر تاریخ ساختمان عمارت مسجد و قبّه است اکتفا مینمائیم :

« بسم الله الرحمن الرحيم . يقول العبد الضعیف المنتظر لعفور به خمارتاش ابن عبدالله ماء الفنای خمارتاشیه . . . ان آثار نائدل علینا فانظر والعبدا الی - الاثارت عمارة هذا القبة فی آخر سنه تسع و خمسمائه . »^۱

چنانکه بنظر میرسد در این کتیبه بانی ساختمان گنبد و شبستان و واقف قنای خمارتاشیه تاریخ اتمام بنا را آخر سال ۵۰۹ هجری رقم زده است، از طرفی دیگر بطوریکه صاحب کتاب اخبار البلدان ابن قتیبه^۲ در باب ساختمان شبستان و گنبد مسجد جامع قزوین ضبط کرده است تاریخ آغاز و پایان آنرا چنین نوشته است :

« ابتدأ الامیر الزاهد خمارتاش بعمارتها فی شوال سنه ۵۰۰ و تمت فی رجب

۵۰۹ .

اینک با ذکر تاریخ سال و ماه آغاز و پایان بنا و با توجه باختلافی که

۱- بنام خداوند بخشنده مهربان - بنده ضعیف نیازمند به بخشش پروردگار خود، خمارتاش بن عبدالله عمادی میگوید : « همانا این آثار نمونه ایست برای ما و شناساندن ما . پس از ما باین آثار بنگرید . تمام شد بنای این گنبد در پایان سال ۷۰۷ هجری . »

۲- از این کتاب که نسخه خطی اصلی آن متعلق بکتابخانه آستان رضوی مشهد (ع) میباشد در سال ۱۳۱۶ خورشیدی چندین نسخه بوسیله اینجانب بهزین وزارت فرهنگ عکس برداری گردید اینک نسخی از آن در کتابخانه موزه ایران باستان و کتابخانه ملی تهران نیز میباشد .

در سنوات ثبت شده در کتیبه‌های موجود مسجد و کتاب موثق اخبار البلدان ابن فقیه مشاهده میشود میتوان با بررسی و مطالعه در سنوات یاد شده و تطبیق تاریخ کتیبه ها بنظر نگارنده چنین نتیجه گرفت :

در اینکه سال آغاز بنا ۵۰۰ و یا ۵۰۷ هجری و سال پایان آن ۵۰۹ یا ۵۱۴ هجری است واضح آن کدام است ؛ چنین بنظر میرسد :

با توجه باینکه تاریخ سال ۵۰۷ هجری در متن کتیبه موجود شبستان سلجوقی ثبت میباشد با قرب احتمال و باستاند سنه موجود در پایان کتیبه، نوشته ابن فقیه در کتاب اخبارالبلدان و اینکه سال آغاز ساختمان را ۵۰۰ هجری ثبت نموده ، بنظر صحیح نمیرسد و همان تاریخ ۵۰۷ هجری مستند و قطعی است .

لیکن در باب تاریخ پایان بنا با اینکه تاریخ ثبت شده از طرف ابن فقیه با تاریخ سال اتمام ساختمان در دومین کتیبه مسجد هر دو ۵۰۹ هجری است، چنین بنظر میرسد که تاریخ دقیق تکمیل ساختمان همان سال ۵۱۴ هجری باشد . زیرا بطوریکه در انشاء این قبیل ابنیه مهم تاریخی متداول بوده و میباشد برای اتمام هر بنای عظیمی دو تاریخ منظور شده بود یکی تاریخ اتمام اصل بنا و تکمیل استخوان بندی و سفت کاری آن است ، و دیگری تاریخ پایان ظرافت کاری و تزئین است ، بدین ترتیب باید سال ۵۰۹ هجری را زمان اتمام ساختمان اصلی بنا و سال ۵۱۴ هجری را تاریخ تکمیل تزئینات و کچبری و نقوش متنوع این شبستان زیبای تاریخی دانست . در واقع قبول این مطلب و نظریه برای افرادی که ذوق شناسائی هنرهای ظریفه را در بناهای تاریخی دارند چندان مورد توجه و تردید نمیباشد ، زیرا برای اتمام چنین ریزه کاریهای ظریف هنرمندانه که از نظر هنر تزئینی سرآمد زیبایی و شاهکاری از گنجینه هنری انواع خطوط نقش و نگار و شاخ و برگ و گل و بوته و اشکال هندسی و تخیلی است، صرف مدت پنج یا شش سال چندان زمان زیادی نیست، بالاخص که آثار موجود آن در حال حاضر شهادت میدهد که برای ایجاد چنین صحنه

هنری گذشته از نوع ذاتی و لطف طبع و صفای ذوق و چیره دستی زمانی طولانی و حوصله و صبر ایوبی لازم دارد^۱

۳ - زیباترین کتیبه گچبری درون شبستان کتیبه ای است بخط کوفی ریحانی که از بدنه غربی شبستان شروع شده و بضلع شمالی پایان میابد، این کتیبه که بیشتر از نظر زیبایی خط و تصاویر و نقوش و کنده کاری متن جلب توجه و علاقه هنرشناسان را می‌نماید، مفاد آن مربوط بوقف و شرایط وقفنامه قراء متعددی است از جمله: قریه هراس آباد و جیوران و مزارع موزاری در حوالی شهر قزوین. مفاد این وقفنامه حاکی بر طرز اداره، رقیات وقف، طرز بهره برداری و تقسیم درآمد، و تعیین تکالیف متولیان و موقوف علیهم نیز می‌باشد.

۴ - این کتیبه که بخط نسخ عالی و خوش از نزدیک محراب شروع و با انتهای ضلع غربی شبستان ختم میشود مانند سومین کتیبه متن آن حاکی از نام رقیات موقوفاتی است که بمنظور دائر نگاه داشتن مسجد و تأمین هزینه روشنائی ولای روبی قنات و وقف بر مسجد شده است که از ذکر متن کتیبه بعلمت اطنا ب مقاله صرف نظر میشود.

محراب اصلی شبستان از آثار ایلخانان ایرانی و قرن هشتم هجری است که سپس بتدریج مرمت شده و اکنون بصورت تازه ای درآمده است. از آثار دیگر دوره سلجوقیان مسجد جامع ایوان آجری رفیع مقابل گنبد است. ساختمان اصلی این ایوان و آجرکاری نقش شانه ای آن و سایر ترسیمات هندسی چهار گوش آجری بدنه قدیمی ایوان و اسلوب معماری رومی پیشانی و تیزه زیر آن معرف اسلوب عهد سلجوقی بوده و از لحاظ بکار بردن مواد ساختمانی و تزئینات ساده آجری عیناً مانند نقوش آجری ساده زیر شبستان سلجوقی می‌باشد و از نظر دوران ساختمانی هم زمان با گنبد و شبستان خدارتاشی

۱- برای کسب اطلاع بیشتر در باب اهمیت معماری و هنرهای ظریفه شبستان مسجد جامع قزوین رجوع شود به:

A- جلد دوم جزء دوم کتاب «Ars islamica»، تألیف M. B. Smith چاپ میشیگان.

B صنایع ایران تألیف پرفسور پوپ «The Survey of Iranian Art» چاپ

لندن ۱۹۳۸

است. لیکن تزئینات کاشیکاری معرق ایوان و جرزهای طرفین آن از آثار زمان صفویه و متعلق بدوران شاه عباس دوم صفوی (اوائل قرن یازدهم هجری و هفدهم میلادی) است. ساختمان دومناره بلند و کاشیکاری خشتی پشت بغل و روی مناره ها متعلق بدوران قاجاریه است که در این اواخر تعمیراتی در آن بعمل آمده است.

ایوان و صفه ای که تصویر آن بنظر خوانندگان میرسد بنای معظمی است که در پیش و جلوی شبستان گنبد دار سلجوقی در زمان شاه عباس دوم صفوی بسال ۱۰۶۹ هجری ساخته شده و متصل به بنای سلجوقی گردیده است.

این ایوان که نمونه کاملی از ایوانهای مدارس و مساجد دوره صفوی میباشد بوسیله ساختمان يك نیم گنبد که حلال آن جناغی شکل است با جبهه ای پهن به پایه گنبد سلجوقی اتصال و پیوند یافته است و مرکز آنکاء نیم گنبد که مانند گنبد سلجوقی دوپوشه ساخته شده با چند پیوند و کلیدطاق به شبستان چسبیده و قفل و بست شده است.

داخل دوپوش نیم گنبد صفوی را بایک رشته کلاف بندی چوبی و جداول آجری و شمشک سازی بیکدیگر متصل ساخته، پوش زیرین گنبد که تزئینات یزده بندی ایوان در روی آن نقش شده، با دو رومی بزرگ منتهی به پیشانی بنا و رومی زیر ایوان میباشد، و نیز محل تقاطع نیم گنبد سقف از درون ایوان متصل ببدنه ایوان شده و حد فاصل آنرا بیک رشته کتیبه کاشی خشتی بامتن لاجوردی فرا گرفته است.

در زیر این کتیبه که متضمن فائده تاریخی نمیباشد کتیبه دیگری باخط نستعلیق در روی کاشی خشتی زمینه لیموئی رنگ نصب شده است، این کتیبه که بنام شاه عباس دوم صفوی است مورخ سال ۱۰۶۹ هجری است. در پایان این کتیبه نام کاتب چنانکه در بناهای دوران صفوی در اصفهان بکرات مشاهده شده و میشود بدین ترتیب ثبت شده است:

«کتبه الفقیر المذنب کاوس نقاش غفر ذبوه.»^۱

۱ - نوشته فقیر گناهکار، کاوس نقاش که آمرزیده شود گناه او.

پرو مشكاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پرو مشكاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

در بالای فخری سمت راست ایوان وزیر کتیبه در روی خشت کاشی لاجوردی
رنگ بخط ثلث نزدیک برنگ زرد چنین نوشته شده :

«غلام شاه ولایت شریف کاشی پز .»

و در مقابل نام کاشی پز چنین خوانده میشود :

«مشقه حاجی محمد صالح المذهب قزوینی سنه ۱۰۶۹ هجری»

الواح سنگی :

در هر کدام از جرزها و یا ستونهای طرفین این ایوان يك لوح سنگی
که در روی آن فرامینی نقر شده است جای گذاری و نصب گردیده است ، مفاد
لوح سنگی سمت راست مربوط بمنع و لغو عوارض قیانداری دارالسلطنه
قزوین بسال سلطنت شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هجری) و دارای تاریخ
۱۰۸۱ هجری است .

مفاد لوح سنگی دیگر سمت چپ ایوان مربوط بلغو و رفع احتمالات
دیوانی در قزوین و مورخ بسال ۱۲۳۸ هجری است . از دقت در متن کتیبه
ایوان زمان شاه عباس دوم صفوی که دارای تاریخ ۱۰۶۹ هجری است و همچنین
ایوان سمت غربی این نکته روشن میشود که ساختمان اصلی این دو ایوان
متعلق بزمان شاه عباس است ، لیکن تزیینات کاشیکاری هر دو ایوان از آثار
دوره سلطنت شاه سلیمان صفوی است و این مطلب از ماده تاریخ ایوان سمت
غربی و مصراع دوم آن : «این طاق گل نبود بود طاق دل روشندان» که بنا
بحساب ابجد سال ۱۰۸۰ هجری است، روشن میشود.

سردر شرقی مسجد که مشرف به خیابان تاریخی عالی قاپو است ، در عداد
بناهایی است که در دوران سلطنت شاه سلیمان صفوی ساخته شده است، لیکن
مدخل شمالی مسجد متعلق بدوران مغول (حدود قرن هشتم هجری) میباشد،
این دو مدخل تاریخی چنان در ادوار بعدی تعمیر شده و تغییر شکل یافته
است ، که اکنون اثری از ساختمانهای قرن هشتم و یازدهم هجری در آن
نمی توان یافت .

متملقات و سایر منضمات و الحاقات باین مسجد مانند رواقهای متعدد و
قسمتی از ساختمانهای اطراف صحن و جلوخان آن در عداد ابنیه دوران

قاجار و عصر حاضر است که بتدریج بر بناهای اصلی مسجد اضافه شده است، و در مقابل چه بسیار از بناهای قدیمی آن که شامل مدارس، خانقاه، کتابخانه، و مناره و دروازه های تاریخی بوده که بکلی از بین رفته است، و در حال حاضر اطلاع علاقمندان بر مجموعه بنا های از دست رفته و قدیمی این اثر معروف اسلامی منحصرأ مدیون و مرهون مورخین اسلامی و بررسی و مطالعه ایران شناسان نامی و باستان شناسان دوره اخیر است که هر يك بوجهی و طریقی در باب آثار و متعلقات تاریخی این بنا که اکنون نشانی از آنها برجای نیست نامبرده اند.

ابن فقیه در کتاب اخبارالبلدان^۱ و حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده^۲ (فصل ابنیه قزوین) و پرفسور پوپ در رساله باستان شناسی^۳ و کریستی ویلسن در کتاب صنایع ایران^۴ و ایرون. ب. اسمیت امریکائی در کتاب صنایع اسلامی وعده زیادی از محققین و ایران شناسان داخلی و خارجی که درباره نکات معماری این مسجد و آثار تزیینی آن مطالعات دقیق علمی و تاریخی نموده اند تماماً بسایکدیگر هم رأی شده اند که مجموعه ساختمان جامع کبیر قزوین مانند مسجد جامع عتیق اصفهان متعلق بادوار مختلف تاریخ ایران بوده و میباشد و حتی قسمتی از مسجد جامع قزوین را بمناسبت دارا بودن طاق هارونی که بنای آن منسوب بدوران هارون الرشید خلیفه عباسی است از گنجینه آثار تاریخی مسجد جامع اصفهان قدیمتر میدانند. در اینجایی مناسبت نیست خلاصه شرحی که ابن فقیه درباره قدمت این مسجد بزبان عربی نوشته است، باستحضار خاطر خوانندگان ارجمند این مقال برسانیم تا پیش از پیش علاقمندان بشناسائی تاریخ این قبیل موارد ملی و هنری بسوابق اما کن تاریخی خود آگاهی حاصل فرمایند^۵.

۱- اخبارالبلدان ابن فقیه ص ۵

۲- تاریخ گزیده ص ۸۳۴

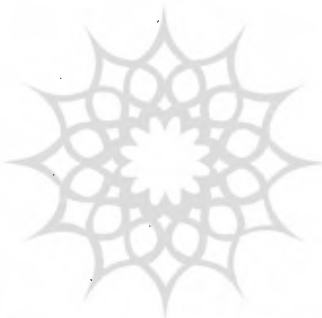
۳- رساله هنرهای زیبا جلد ۴ ص ۲۰۹ سال ۱۹۳۶

۴- صنایع ایران ترجمه آقای فریار ص ۱۵۶-۱۵۷ چاپ بروخیم تهران ۱۳۱۷

۵- از جمله مساجد مشهور مسجد جامع کبیر است، که بانی آن هارون الرشید میباشد.

بقیه در صفحه بعد

برای اینکه گرانبها ترین مجموعه مسجد سلجوقی ، و بالاخص گنجینه هنری آن که در شبستان آن جای دارد برای همیشه از خطر خرابی و گزند طبیعت مصون و محروس ماند، در گذشته اقدام بمرمت اساسی گنبد و ایوان و تزیینات کاشیکاری صفا های اطراف آن بعمل آمده است ، و تا آنجا که اعتبارات ترمیم آثار باستانی اجازه میداده است همت به تعمیر کلی آن شده ، یقین است که در آینده هم حفظ این بنای مقدس و میراث کهن در سر لوحه برنامه اجرایی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران و وزارت فرهنگ و هنر و سازمان اوقاف منظور خواهد گردید . امید و آرزوی قلبی مشتاقان و دوستان این قبیل آثار صنعتی و تاریخی ، مرمت و نجات کلیه سرمایه های معنوی و آثار باستانی و تاریخی و ملی میهن عزیزمان میباشد .

ژئوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

بقیه از صفحه قبل

صحن و صفا های این مسجد بعد از زمان هارون ساخته شده ، ابو احمد کتانی در سال ۳۹۳ هجری مناره ای برپا ساخت ، و چون قسمتی از مسجد شکست برداشته بود بتعمیر آن اقدام نمود . در سال ۴۱۳ هجری ابراهیم بن مرزبان با صرف اموال کثیر طبقات بالای آن را ساخت ، و قریه زداره را باقنات آن وقف بر مصارف این مسجد نمود . از درهای مسجد جامع کبیر یکی باب خلد ، و باب معصمی ، و باب دقا قیر است ، بنا بر روایت ابن طیس در اخیر را محمد بن عبدالوهاب المرزی برای نزدیک شدن منزل خود ب مسجد باز کرد ، صحن کوچک از عبدالجبار میباشد ، مقصوده کهنه مسجد از بنا های حسن بن الریح است ، مقصوده کبیره مسجد از بنا های امیرزاهد میباشد در سنه ۵۰۹ بنای آن خاتمه یافت ، و خطیب منتقل باین مکان شد . معراب را امیرالبادغود در سال ۵۴۸ هجری بنا کرد ..... (ترجمه از متن عربی) .

پدیده‌های تاریخی و سیاسی همچون حلقه‌های زنجیر
بهم پیوسته‌اند و نمی‌توان حوادث و اتفاقات را بطور
مجزا و بدون نظر گرفتن گذشته آن مورد مطالعه
قرار داد.

ارزش جهانی هر قوم بستگی به قدمت خدمت آن
ملت به تمدن بشری دارد. تنها تحقیق در تاریخ زبان،
خط، فرهنگ و هنر می‌تواند معیاری از برای این ارزیابی
بدهد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی